

ISSN Print: 2394-7500
 ISSN Online: 2394-5869
 Impact Factor: 3.4
 IJAR 2015; 1(4): 40-44
 www.allresearchjournal.com
 Received: 28-02-2015
 Accepted: 05-03-2015

Shardev Singh Gill
 Principal Malwa College
 Goneana Road, Bathinda –
 Punjab, India.

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

Shardev Singh Gill

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ। ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਸਾਧਕ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਵੀ ਸਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਫੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਥਮ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਥਾਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਲੜ ਲੱਗਣ ਲਈ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਦਕਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ 112 ਸਲੋਕ ਅਤੇ 4 ਸ਼ਬਦ (ਦੋ ਰਾਗ ਸੂਹੀ, ਦੋ ਰਾਗ ਆਸਾ) ‘ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣਨ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਲੋਕ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਲਾਹੁਣਯੋਗ ਹੀ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਜੋ ਤਸੱਵਰ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਕਸ਼ਾ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕੇ।”¹

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਕੇ ਚੰਗੇ/ਨੇਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਲਗਾਈ ਰੱਖੇ, ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਹ ਮਾੜੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚੀ ਰਹੇਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅੱਗਾ ਵੀ ਸੰਵਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲੋਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਵੱਸ਼ ਛੱਡ ਜਾਣਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਰੱਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਨਿਬੇੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖਾ ਅਵੱਸ਼ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਇਸ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਹੰਢਾ ਕੇ ਅਤੇ ਗਫ਼ਲਤ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਕੇ ਗੁਆ ਦੇਵੇਗਾ ਤਾਂ ਰੱਬ ਉਸ ਤੋਂ ਲੇਖਾ ਪੁੱਛੇਗਾ ਅਤੇ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਪੁਲੋਕ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਆਉਣਗੇ।”²

ਫ਼ਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ, ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪਾਬੰਧੀ, ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਲੋੜ, ਨੈਤਿਕਤਾ/ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿੱਖਿਅ, ਮੌਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਣ-ਕਣ ਵਿੱਚ ਵੱਸਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਉਸੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਸਭ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਭ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਉਸ ਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੰਦਾ-ਚੰਗਾ ਕਿਸਨੂੰ ਆਖਿਆ

Correspondence
Shardev Singh Gill
 Principal Malwa College
 Goneana Road, Bathinda –
 Punjab, India.

ਜਾਵੇ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ -

ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕੁ ਖਲਕ ਮਹਿ ਖਲਕ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਹਿ॥
ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੋ ਆਖੀਐ ਜਾਂ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ॥

ਸਾਰੀ ਖਲਕਤ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਪੱਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਿੱਲ ਸਕਦਾ। ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਨਾਸ਼-ਰਹਿਤ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਵਸਤਾਂ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹਨ। ਉਹ ਅਗਮ-ਅਪਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕ ਰਹੱਸ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪੈਰ ਚੁੰਮਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ -

ਪਰਵਦਗਾਰ ਅਪਾਰ ਅਗਮ ਬੇਅੰਤ ਤੂੰ
ਜਿਨਾ ਪਛਾਤਾ ਸਚੁ ਚੁੰਮਾ ਪੈਰ ਮੂੰ॥

ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਨੇਕ ਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਾ-ਭਾਵ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਪਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ 95ਵੇਂ ਸਲੋਕ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਰਤ ਪ੍ਰਭੂ ਜੀ ਬੰਦੇ ‘ਤੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਹੋ ਬੰਦੇ! ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇਂ, ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਸੰਪੂਰਨ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦੇਵੇਂ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ, ਤੇਰੀ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਆ ਪਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਮਿਲਾਂਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੀ ਜਗਤਪਤੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਸਾਰਾ ਜਹਾਨ ਤੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ।”³ ਫਰੀਦ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ -

ਆਪੁ ਸਵਾਰਹਿ ਮੈਂ ਮਿਲਹਿ ਮੈਂ ਮਿਲਿਆ ਸੁਖੁ ਹੋਇ॥
ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂ ਮੇਰਾ ਹੋਇ ਰਹਿ ਸਭੁ ਜਗੁ ਤੇਰਾ ਹੋਇ॥

ਉਕਤ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ‘ਮੈਂ’ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਲੋਕ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਿਯਮ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਸਵੈ-

ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ

ਫਰੀਦ ਜੀ ਮੁੱਢਲੇ ਸੂਫੀ ਸਾਧਕ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਪਾਬੰਧ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ “ਸ਼ਰੀਅਤ ਇੱਕ ਜੀਵਨ ਨਿਯਮਾਂਵਾਲੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਆਚਰਣਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਰੱਬ, ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਕੁਰਾਨ, ਪੈਗੰਬਰ ਤੇ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਮਾਂ, ਪੰਜ ਨਮਾਜ਼ਾਂ, ਰੋਜ਼ੇ, ਮੱਕੇ ਦੇ ਹੱਜ ਤੇ ਜ਼ਕਾਤ ‘ਤੇ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਿਮਰਤਾ, ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ, ਦਇਆ, ਨਿਆਇ ਤੇ

ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭ੍ਰਾਤਰੀਭਾਵ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”³ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਅਥਾਹ ਨਿਸ਼ਠਾ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਮੁੱਢਲਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਬੜੀ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਨਿੰਦਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਨਮਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਝੁਕਾਉਂਦੇ, ਅਜਿਹੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਹਾਂਡੀ ਹੇਠਾਂ ਬਾਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ -

- ਜੇ ਸਿਰੁ ਸਾਈ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੋ ਸਿਰ ਕੀਜੈ ਕਾਂਇ॥
ਕੁੰਨੇ ਹੇਠਿ ਜਲਾਈਐ ਬਾਲਣ ਸੰਦੈ ਥਾਇ॥
- ਫਰੀਦਾ ਬੇ ਨਿਵਾਜਾ ਕੁੱਤਿਆ ਇਹ ਨ ਭਲੀ ਰੀਤ॥
ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨ ਆਇਆ ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ॥
- ਉਨ੍ਹੁ ਫਰੀਦਾ ਉਜੁ ਸਾਜਿ ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਿ॥
ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਈ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੋ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ॥

ਉਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਨਿਸ਼ਠਾ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਉਹ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਬਾਨੀ ਖੁਆਜਾ ਮੁਈਨਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਉਸ ਕਥਨ ਉੱਤੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਵਿੱਤਰ ਆਚਰਣ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਅਨੁਸਰਣ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਉੱਤਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਤਰੀਕਤ ਦੇ ਪੜਾਉ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਮਾਰਫਤ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵੱਧਦਾ ਹੈ।”⁶ ਇੰਝ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਕੇ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ‘ਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਲੋੜ

ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮੁਰਸ਼ਦ/ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਦਰਜੇ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ‘ਦਰਵੇਸ਼ੀ’ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ ਕਿਸੇ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸੰਬੋਧਨੀ ਜੁਗਤ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਨਿਰਪਲੇਪ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਧਕ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕਣ-ਕਣ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇਸ ਆਪਾ/ਸਵੈ-ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਖੁਦ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕੋਲੋਂ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਾਉਣਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ

ਫਰੀਦ ਜੀ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵ ਆਤਮਾਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ-ਰੂਪੀ ਭਵਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮਾਂ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਅਦਵੈਤ ਭਾਵਨਾਂ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ‘ਵਹਿਦਤੁਲ ਵਜੂਦ’ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਤਨੋਂ-ਮਨੋਂ ਸਿਮਰਨ

ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੱਚੇ ਅਤੇ ਝੂਠੇ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਦੇ ਭਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਦਿਲੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ 'ਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦਾ ਭਰਮ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਬਗਲ ਮੇਂ ਫੁਰੀ ਮੂੰਹ ਮੇਂ ਰਾਮ-ਰਾਮ'। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨਾਮ ਦੇ ਝੂਠੇ ਵਪਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ -

ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿੰਨੁ ਸੇਈ ਸਚਿਆ॥
ਜਿਨੁ ਮਨਿ ਹੋਰ ਮੁਖਿ ਹੋਰ ਸਿ ਕਾਂਢੇ ਕਚਿਆ॥ 1॥
ਰਤੇ ਇਸ਼ਕ ਖੁਦਾਇ ਰੰਗਿ ਦੀਦਾਰ ਕੇ॥
ਵਿਸਰਿਆ ਜਿਨੁ ਨਾਮ ਤੇ ਭੁਇ ਭਾਰੁ ਥੀਏ॥ ਰਹਾਉ॥

ਫਰੀਦ ਜੀ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰੀਤ ਪਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਾਧਨਾ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ (ਜ਼ਿਕਰ) ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਰਾਤ ਜਾਗਣਾ ਅਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ; ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂ ਹੋਂਦ ਦੀ ਕਥੂਰੀ ਮਹਿਕ ਰਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਚਮਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।"⁴ ਇਸ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਬਖਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਬਹੁਤ ਦਿਆਲੂ-ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਹੈ। ਇਸ, ਲਈ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ -

ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਡਰਾਂ ਜੇ ਸਹ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਾ ਜਾਇ॥
ਫਰੀਦਾ ਕਿਤੀ ਜੋਬਨ ਪਰੀਤਿ ਬਿਨੁ ਸੁਕਿ ਗਏ
ਕੁਮਲਾਇ॥

ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਹਉਮੈਂ ਦਾ ਪਰਦਾ ਜਾਂ ਅੰਦਰਲਾ ਹਨੇਰਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਵੀ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਸ਼ਾਹ ਰਗ ਤੋਂ ਵੀ ਨੇੜੇ ਹੈ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪ ਹੀ ਉਸ ਤੋਂ ਵਿੱਥਾਂ ਪਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਹਉਮੈ-ਗੁਸਤ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਦਕਾ ਹਉਮੈ-ਗੁਸਤ ਮਨੁੱਖ ਮੁਰਸ਼ਦ/ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਉਸ ਤੋਂ ਹਉਮੈ ਦਾ ਪਰਦਾ ਲੱਥ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੜ ਲੱਗਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਘਾਟੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਲੜ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੁਰਸ਼ਦ ਅੱਗੇ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ -

ਬੋਲੀਐ ਸਚੁ ਧਰਮੁ ਝੂਠੁ ਨ ਬੋਲੀਐ॥
ਜੋ ਗੁਰੂ ਦਸੈ ਵਾਟ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ॥

ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਗੁਰੂ/ਮੁਰਸ਼ਦ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਇਕਰਾਰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ

ਤੋੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਚਾਹੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਤਰੀਕਤ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਟੇਕ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੁਰਸ਼ਦ ਹੀ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਾਦਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਸ਼ਰਨ 'ਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਔਕੜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਕ ਦਵੰਦ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਕਮਾਵੇਂ ਜਾਂ ਸਰੀਰਕ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਸਾਦਕ ਦੀ ਇਸ ਦਵੰਦਮਈ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ -

ਫਰੀਦਾ ਗਲੀਏ ਚਿਕੜੁ ਦੂਰਿ ਘਰੁ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ॥
ਚਲਾ ਤਾਂ ਭਿਜੈ ਕੰਬਲੀ ਰਹਾਂ ਤਾਂ ਤੂਟੇ ਨੇਹੁ॥

ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ

ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਨੈਤਿਕ ਪਾਠ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਜਿਓਣ, ਗੁੱਸਾ ਨਾ ਕਰਨ, ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨ, ਨਿਮਰਤਾ, ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ, ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਹੱਕ ਸੱਚ ਉੱਤੇ ਤੁਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਕਾਬੂ ਕੇਂਦਰੀ ਨਿਯਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ -

ਰੁੱਖੀ ਸੁੱਖੀ ਖਾਇ ਕੈ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ॥
ਫਰੀਦਾ ਦੇਖਿ ਪਰਾਈ ਚੋਪੜੀ ਨਾ ਤਰਸਾਏ ਜੀਉ॥

ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਲੋਭ-ਲਾਲਸਾ 'ਚ ਪੈ ਕੇ ਇੰਨੀ ਘਾਲਣਾ ਪਿੱਛੋਂ ਮਿਲੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਨਹੀਂ ਗੁਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਸਰਬ ਗੁਣ ਸੰਪੰਨ ਹੈ। ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਦੋਸ਼ੀ-ਨਿਰਦੋਸ਼ੀ ਹੋਣ ਬਾਬਤ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਵੇਗੀ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ -

ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂੰ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫੁ ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨ ਲੇਖ॥
ਆਪਨੜੇ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ ਸਿਰੁ ਨੀਵਾਂ ਕਰਿ ਦੇਖੁ॥

ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰ ਜੀਵਨ, ਫਕੀਰੀ ਭਾਵ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨਾਲੋਂ ਮੌਤ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਉਹ ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮੁੱਲਵਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਰਾਏ ਦਰ 'ਤੇ ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਣ ਨਾਲੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮਾ ਤਿਆਗਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ -

ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਂਈ ਮੁਝੈ ਨ ਦੇਹਿ॥
ਜੇ ਤੂ ਏਵੈ ਰਖਸੀ ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ॥

ਇੰਵ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖੋਂ ਬਿਹਤਰ ਇਨਸਾਨ ਬਣਨ ਲਈ ਸਾਦਾ ਅਤੇ ਹੱਕ ਹਲਾਲ ਦੀ ਖਾਣ, ਨਿੰਦਾ ਚੁਗਲੀ, ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਤੋਂ ਬਚਣ, ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਹੋਵੇ।

ਮੌਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮੌਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਮੌਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜ ਕੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਭੈਅ-ਗੁਸਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਮੌਤ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਕੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਡਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਇਸ ਅਟੱਲ ਨਿਯਮ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਟਾਲਿਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਰਮਾਈ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਨੇਕ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਡ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਮੌਤ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਿੰਦੂ (ਡਾਇਨਾਮਿਕ ਫੋਨਿਟ) ਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਉਗਿਰਦੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਕਾਵਿ-ਬੋਲ ਉਚਾਰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਮੌਤ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਕਲਾਮ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਤੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।..... ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਮੌਤ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਸਹਿਣਯੋਗ ਅਤੇ ਸਮਝਣਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਆਹ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਘੜ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ‘ਜਿਤੁ ਦਿਹਾੜੇ ਧਨ ਵਰੀ ਸਾਹੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ॥’..... ਜਿਸ ਦਿਨ ਇਹ ਜੀਵ ਰੂਪ ਇਸਤਰੀ ਵਿਆਹੀ ਜਾਣੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੌਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ, ਇੱਕ ਕੌੜੀ ਹਕੀਕਤ ਹੈ।”⁷ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕੌੜੀ ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ-ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਹੀ ਨਾ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਪਛਤਾਉਣਾ ਪਵੇ। ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮੌਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਭਿਆਂਕਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮੌਤ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮੌਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤਾਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੇ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਇਸ ਜਹਾਨ ਤੋਂ ਤੁਰ ਜਾਣਾ ਹੈ -

ਫਰੀਦਾ ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆਂ ਏਤੁ ਨ ਲਾਏ ਚਿਤੁ॥
ਮਿਟੀ ਪਈ ਅਤੋਲਵੀ ਕੋਇ ਨ ਹੋਸੀ ਮਿਤੁ॥

ਮਨੁੱਖੀ ਮੌਤ ਅਟੱਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਅਚਨਚੇਤ ਹੀ ਆ ਮੂੰਹ ਵਿਖਾਉਣਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ -

- ਫਰੀਦਾ ਦਰੀਆਵੈ ਕੰਨੈ ਬਗੁਲਾ ਬੈਠਾ ਕੱਲ ਕਰੇ॥
ਕੇਲ ਕਰੇਦੇ ਹੰਝ ਨੇ ਅਚਿੰਤੇ ਬਾਜ ਪਏ॥
- ਜਿੰਦੁ ਨਿਮਾਣੀ ਕਢੀਐ ਹਢਾ ਕੂ ਕੜਕਾਇ॥
ਸਾਹੇ ਲਿਖੇ ਨ ਚਲਨੀ ਜਿੰਦੁ ਕੂੰ ਸਮਝਾਇ॥

ਖੁਦਾ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ

ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ‘ਤੁਵੱਲਕ’ ਦੇ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਰੱਬ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਭਰੋਸਾ’। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ -

ਫਰੀਦੁ ਦੁਖੁ ਸੁਖੁ ਇਕੁ ਕਰਿ ਦਿਲ ਤੇ ਲਾਹਿ ਵਿਕਾਰੁ॥
ਅਲਹ ਭਾਵੈ ਸੋ ਭਲਾ ਤਾਂ ਲਭੀ ਦਰਬਾਰੁ॥

ਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰੱਬੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਆਤਮਿਕ ਪਾਂਧੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਚਲਾ ਸਾਧਕ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਖੁਦਾ ਕਦੀ ਵੀ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਚੰਗਾ-ਬੁਰਾ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਮਿੱਟੀ ਰੂਪੀ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਜਾਨ/ਸਾਹ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਨਣ-ਖਾਣ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਅਜਿਹੇ ਪਰਮ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਹੁਕਮ/ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਨਾ ਰਿਹਾ ਜਾਵੇ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਓਟ-ਆਸਰੇ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ -

ਫਰੀਦਾ ਹਉ ਬਲਿਹਾਰੀ ਤਿੰਨੁ ਪੰਖੀਆ ਜੰਗਲਿ ਜਿੰਨੁ
ਵਾਸੁ॥
ਕੰਕਰੁ ਚੁਗਨਿ ਥਲਿ ਵਸਨਿ ਰਬ ਨ ਛੋਡਨਿ ਪਾਸੁ॥

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ/ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਅਥਾਹ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਕਿਉਂਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਢੁਕਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਲਿਪਿਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਸਫਲ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਸਹਾਈ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਭਵਸਾਗਰ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਰ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸੂਫੀ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰਲੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਪਾਏ ਪੂਰਨਿਆਂ ‘ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਿਖਰਾਂ ‘ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਫਰੀਦ

ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, 'ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪੰਨਾ 117
2. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਪੰਨਾ 52
3. ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਤੇ ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਦਨ, 'ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ' ਪੰਨਾ 48-49
4. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਅਨੁ.) ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ, ਪੰਨਾ 61
5. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਅਨੁ.) ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ, ਪੰਨਾ 50
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 51
7. ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਅੰਕ 61, ਪੰਨੇ 240-242